

Tisak »Slobodna Dalmacija« — Split

Dr. CVITO FISKOVIĆ

DALMATINSKI
SPOMENICI
I
OKUPATOR

I

IZDANJE KONZERVATORSKOG ZAVODA U SPLITU

1946

U krvavim danima oslobodilačkog rata okupator nije uništavao samo ono što je sprečavalo njegov pothvat, već i ono što nije imalo nikakvo ratno značenje. Osjetio je da nas pored svih nasilja i zaravanja ne može uništiti i počeo je tada da pali naše domove, polja i voćnjake koji su nas hranili, šume koje su nas štitile. Ne-shvaćajući od kuda nam, golorukim i izgladnjelim buntovnicima, tolika snaga, smatrao je potrebitim da nam iskorijeni sve: djecu, plug i štamparski stroj, konobu i spomenik.

Umjetničko djelo nema značenja ratnog objekta ali su ga fašisti uništavali kao svojinu nesavladivog naroda. Otkrili su time svoju najprepredeniju laž. Oni su, naime, prije ovog rata isticali svoje kulturno i umjetničko djelovanje, njegu drevnih tradicija i čuvanje starinskih spomenika. Medjutim, novu umjetnost nisu uspjeli stvoriti, jer se ona ne da zarobiti niti stvarati lažju i nasiljem. Plaćenici i tupoglavci mogu biti vojnici SS-trupa i M-bataljona, ali ne mogu stvarati umjetnička djela. Utjecali su se stoga spomenicima ranijih razdoblja ali su i njih zlorabili, podređujući ih svom imperijalizmu i prekrivajući s njima svoj zločin. Zlonamjerno je bilo to njihovo zauzimanje za stare rimske i germanske spomenike.

Kada su Nijemci prošlog stoljeća svojatali gotički stil kao vlastitu tvorevinu, i odricali Francuzima pravo na tu veliku tečevinu srednjeg vijeka, nije im bilo do umjetnosti kao ni führerovim kulturtregerima kada su isticali ulogu njemačkih majstora u češkom graditeljstvu, kao ni talijanskim piscima koji su tvrdili da stara dalmatinska kultura pripada talijanskom stvaralaštvu. Svi su oni nastojali da iskoriste umjetnost za svoj osvajački cilj.

Da su volili i shvaćali umjetnička djela bili bi ih čuvali i u ratu, ali neosjećajući njihovu vrijednost oni su ih bezobzirno izlagali ratnom pustošenju.

Utvrđili su se u stare historijske gradove iskorišćavajući ih za svoj napadaj. Ušančili su se u Palermu, sred Beča, na Fiesolama i Monte Cassinu. Bombardirali su katedralu Coventrya, spalili Novgorod, Smolensk i Rouen, krali češke knjižnice, francuske i grčke muzeje, srušili Voltairov spomenik u Parizu, opljačkali Čehovljevu kuću i Čajkovskijev muzej, povrijedili grob Tarasa Ševčenka itd.

Čemu dakle da se ustručavaju oštetiti neznatne spomenike malih porobljenih naroda?

Dalmatinski spomenici ne označuju doduše prekretnicu u povijesti umjetnosti, ali je popunjuju a vrijednost umjetničkog djela nije samo u značenju koje ono pridonosi u povjesnom razvoju umjetnosti već i u samoj umjetničkoj vrsnoći djela. Ako je umjetnički rad jasno i snažno izveden i ako prirodno raste iz svoje sredine i svog vremena, ima svoj značaj i vrijednost. Tim mjerilom mi ocjenjujemo i dalmatinske spomenike. Stvarali su ih većinom domaći majstori prema lokalnim potrebama i mogućnostima a narod ih je kroz stoljeća skupljao i čuvao. Po tome imaju za nas, ovdje na pragu naše zemlje, posebno nacionalno značenje.

Znajući koliko je umjetničkog blaga iz naše zemlje netragom propalo, koliko ga je bez pobliže oznake nestalo u ratovima koje su tuđinci za svoju korist na ovom zemljištu vodili, iznosim podatke o najnovijem uništavanju naših spomenika. Ti podaci, koji će možda izgledati onima koji hoće da zaborave zlodjela okupatora, nevažni, poslužiti će svima koji proučavaju dalmatinsku prošlost i znaju kako je i najmanji podatak suvremenika potreban. Ovim će se ujedno upotpuniti svjedočanstvo o šteti koju su nam moderni divljaci nanijeli, jer dok su nacisti nudili svojoj saveznicu, Pavelićevoj državi, kulturnu suradnju i priredjivali umjetničke izložbe, a fašisti tiskali planove o popravljavanju Dioklecijanove palače i vraćali nam Višeslavovu krstionicu (koju su nam davno oteli i sada je skupo naplatili Carpacciovim slikama!) njihove su čete pljačkale i uništavale našu kulturno-umjetničku svojinu, pomognute u tome od domaćih izdajica.

Podatke koje iznosim crpio sam iz prijava o ratnoj šteti, koju su Prosvjetnom odjelu Oblasnog NO-a Dalmacije dostavile naše kulturno-umjetničke i ostale ustanove, a i pojedinci. O mnogim štetama sam se uvjerio i sam obilazeći kao partizan za vrijeme rata, a i kao član Oblasnog Narodnog Odbora nakon oslobodjenja opustošenu pokrajinu, ali ipak ovi podaci neće biti potpuni. Sve spomenike sad je teško obići a mnogi privatnici nisu ni dospjeli da prijave štetu koja im je nanesena. Nabrojiti sve oštećene umjetnine i predmete historijskog značenja je tim teže što dalmatinski spomenici nisu još popisani ni potpuno objelodanjeni, muzeji i privatne zbirke nemaju svojih kataloga a većinom niti inventara. Vrijeme će stoga ove podatke nadopuniti.

Njemački su avioni, bombardirajući u rujnu 1943. god, oslobođeni Solin, oštetili rimske, poganske i starokršćanske, spomenike. Oštećeno je tad veliko rimsko kupatilo, gradske terme Salone. Talijanski fašisti, koji su inače temeljili svoje pravo na Dalmaciju baš zbog rimskih spomenika, nisu ih ni cijenili ni čuvali. Splitski prefekt P. Zerbino uzimao je odavde kamene ulomke za svoj ljetnikovac a koncem lipnja 1943. god. dao je nalog da se iz Solina odnese kameni stup sa bazom i kapitelom i postavi na splitsku obalu kao spomenik Gulliu, zapovjedniku talijanske ratne ladje »Puglia«, kojeg su Splićani kao predstavnika rimskih aspiracija na našu obalu ubili god. 1920.

Kroz čitavo vrijeme okupacije talijanski su vojnici logorojući u Solinu pasli svoje mazge po ruševinama, rušili i oštećivali zidove iskopina i sarkofage, osobito u zapadnoj solinskoj nekropoli zvanj »Hortus Metrodori«, u malim termama i amfiteatru. Otok sred Jadra u Solinu, čuvenu nekropolu starih hrvatskih vladara, nagrdili su cementnim barakama. Njemačke čete prolazeći kroz Solin na povratku iz Grčke 1941. god. i slijedećih dviju godina zadržavale su se tu i oštećivale starine. Kraj grobišne bazilike u Manastirinama bijahu podigli radione za popravak svojih teretnjaka. Vojnici SS-divizije »Prinz Eugen«, kada su 26. rujna zauzeli Solin, pljačkali su pod vidom premetačine sve kuće i iz Tuskuluma, gdje su izložene uspomene Frana Bulića, ukrali sve njegove ordene, uvjereni da su zlatni i srebrni.

Medju renesansnim spomenicima okupatori su uništili dvije vijećnice. Lijepa i prostrana vijećnica grada Korčule sazidana u 16. stoljeću, koja svojim širokim renesansnim oblicima ističe uravnoteženost toga stila bombardirana je od njemačkih aviona 1943. god., kada su napali grad koji je poslije pada Italije bio oslobođen. Iz njenih oštećenih dvorana Nijemci su zatim trgali grede i ostalu drvenu gradju i upotrebljavali za svoje bunkere. Trogirsku vijećnicu dovršenu u 16. stoljeću a obnovljenu prošlog, zapalili su talijanski bersaljeri na Uskrs 1943. god. U požaru je izgorio i veći dio općinskog arhiva.

Njemački su avioni u prosincu 1943. god. bombardirali »Mandrač«, malu luku za čamce, sazidanu u 18. stoljeću u skladnom arhitektonskom obliku, koji jarbolima ladja slikovito oživljuje središte grada Hvara. Talijanski vojnici su tu oštetili i staro kazalište nastalo početkom 17. stoljeća, u kojemu se prikazivahu

djela hvarskih književnika pisana hrvatskim jezikom; srušili pozornicu, odnijeli zastor i oštetili namještaj gledališta obnovljenog početkom 19. stoljeća.

U trogirskoj okolici uz cestu za Split spalili su veliku mlinicu sazidaču u drugoj polovici 16. stoljeća koja svojim renesansnim natpisima i ukrasima pokazuje kako su se nekoć i zgrade, namijenjene praktičnoj svrsi, umjetnički izvodile.

Kad su ustaše prividno zauzele vlast u Dubrovniku, htjeli su da pokažu svoju »uljudbu« u poljepšavanju grada. U rujnu 1941. god. odstranili su dva stupa, prednji dio vrata gradske stražarnice na Luži, oštetiši tako cjelovitost ovoga baroknog spomenika. Stupovi su sagrađeni krajem 17. stoljeća očito od istog umjetnika i u isto vrijeme kao i portal. Možda je to rad mletačkog graditelja Marina Gropelli koji je tada zidao u Dubrovniku. Stupovi su upotpunjavali bogati okvir portala, očitujući volju baroka za rješavanjem prostornog problema a ujedno ublaživali pre naglu okomicu gradskog zvonika na uskom trgu.

Ustaše i Talijani pretvorili su u uporište najljepši spomenik islamskog graditeljstva u Dalmaciji, Han u Vrani. Iznakazili su mu i oštetili zidine gradeći zaklone i puškarnice. Han je podignut 1644. god. od Vranjanina Juzufa Maškovića koji se bio istaknuo na Porti i postao neko vrijeme vrhovni vojskovođa turske vojske. Zgrada nije nikada bila dovršena a već je u 17. stoljeću oštećena u ratu Mlečani. Predstavlja lijepi primjer islamskog graditeljstva koji je, iako zabačen na nekadašnju krajnu granicu turskog carstva sred zapadno evropskih spomenika, zadržao čistoću svog stila.

Osovinski vojnici su oštetili nekoliko starih palača i ljetnikovaca sazidanih većinom u renesansnom i baroknom stilu od 16. do 18. stoljeća. Oštećen je renesansni ljetnikovac i kapela Sorkoževića na Kantafigu u Gružu, dvorac istaknutog pomorca i mecene 16. stoljeća Vice Stjepovića-Skočibuhe u Lapadu, zgrada bivšeg benediktinskog samostana na Lokrumu, koja je pretvorena u prošlom stoljeću u ljetnikovac. Nijemci su zračnim bombardiranjem srušili baroknu palaču Bakarić u Korčuli od koje su ostala tek dva vanjska zida, a kada su, napuštajući Makarsku, bacili u zrak obalu, porušeno je nekoliko lijepih kuća na kojima se moglo vidjeti opadanje baroka.

Stupovljem ogradjeno dvorište i crkvu koju je na mjestu nekadašnjeg Capogrossova ljetnikovca u Splitu podigao Ivan Meštrović da tu smjesti svoje kipove, Nijemci su iznakazili mitraleskim ždrijelima i bunkerima, bušeći zidove ove jedinstvene arhitektonske cjeline.

Okupator i njegovi pomagači koji se pričinjavahu kao zaštitnici vjere, nisu poštivali ni crkvene spomenike. Njemački vojnici pretvorili su starohrvatsku crkvicu sv. Nikole u Ninu, sazidanu u 11. stoljeću u izvornim oblicima domaćeg graditeljstva, u kornjušnicu. Topovima su oštetili dvije značajne crkvice istog vremena, sv. Mihajla nad Stonom u kojoj su najstarije naše freske i sv. Nikole kraj Selaca na Braču; a jednako tako i historijsku crkvu sv. Stjepana u Sustjepanu u Dubrovačkoj Rijeci, dok su opljačkali eremitaž i crkvu Gospe Prizrinice na Čiovu. Oštetili su franjevačke samostane u Prijevoru i na Orebićima. U orebićkom su se nalazile najstarije zavjetne slike pomoraca, mali drveni ex-voti koji prikazivahu različite tipove jedrenjaka i borbe sa gusarima od 17. do 19. stoljeća. Oštetili su benediktinski samostan i gotičku crkvu vrh brijega Čokovac na otoku Pašmanu, vadeći odatle drvenu gradju za svoje bunkere. To staro sijelo glagoljaša sazidano je u doba stare hrvatske države u 12. stoljeću ali su ga Mlečani sredinom 14. stoljeća porušili, jer su benediktinci pomagali buntovne Zadrane. Crkva i samostan obnovljeni su u 15. stoljeću a zadarsko planinarsko društvo »Liburnija« opet ih je popravilo prije prvog svjetskog rata. Brijeg zasadjen borovima na jednom od najljepših položaja zadarskog konala bio je postao veoma privlačiv izletnicima. Talijanski vojnici su zapalili crkvu sv. Ivana od Biranja na Kozjaku iznad Kaštela. Njen išarani drveni strop sa natpisima i grbovima potpuno je nestao u plamenu. Gjuićevi četnici predvođeni od talijanskih četa oštetili su Meštrovićevu crkvu sazidanu kraj starohrvatskih iskopina u Biskupiji kod Knina, odrubili glavu Meštrovićevoj Madoni, oštetili reljefnog Krista na pročelju i uništili Kljakovićeve freske koji prikazuju prizore iz hrvatske prošlosti.

R. Sovrintendenza alle Gallerie per le Marche e Zara uputila je u Lastovo Gina Clavari da oduzme sliku Gospe sa svecima od mletačkog slikara Francesca Bissolo, učenika Giovanni Bellinija, koju je crkvi Gospe u Polju bio poklonio čuveni tiskar i nakladnik Dobro Dobrićević Lastovac, u 16. stoljeću, čiji se portret sačuvao na slici, i sliku »Kristovo polaganje u grob« (0.85×0.80) možda djelo mletačkog slikara Girolama Santa Croce na kojoj su bila prikazana dva darovatelja iz 16. stoljeća, a koja se nalazila u župnoj crkvi. Lastovski župnik A. Jurica, načelnik Z. Simonelli i Clavari potpisali su 11. lipnja 1940. god. primopredajni akt u kojem

se Clavari obavezao da će slike skloniti pred opasnošću od zračnog bombardiranja u kriptu zadarske katedrale, ali to nije učinio već ih odnio u Italiju.

Sa mnogih crkava Talijani su otukli najobičnije natpise crkvenog sadržaja, samo zato jer su bili ispisani hrvatskim jezikom. Tako na pr. brisali su čak natpise za skupljanje milostinje na splitskim crkvama sv. Duha i sv. Dominika i glagolski natpis na vratima starog splitskog groblja.

Nisu pošteđeni ni srpsko-pravoslavni spomenici. Crkvu i samostan Krupu opljačkali su odmah na početku rata ustaše, a 1942. god. Talijani su taj sklop gadjali topovima. Samostanske umjetnine, koje je većinom donio iz Rusije krajem 18. stoljeća arhimandrit Gerasim Zelić, bile su prenesene u samostan Krku i tako djelomično spašene. U travnju 1942. god. Talijani su zapalili samostan Dragović kraj Vrlike uništivši mu riznicu, arhiv i knjižnicu. U riznici se čuvalo nekoliko antemisa, križeva i ikona većinom iz 18. stoljeća, u knjižnici i arhivu bilo je starinskih rukopisa, listina i dokumenata većinom iz toga stoljeća. Na nekim knjigama bile su marginalne bilješke Dositeja Obradovića, koji se je putujući 1764. god. ovim krajem zadržao u Dragoviću. Talijani su opljačkali i episkopski dvor u Šibeniku uništivši potpuno knjižnicu i arhiv.

U Kistanjima je porušen zvonik i oštećena crkva sv. Nikole sazidana početkom prošlog stoljeća. Nijemci su pretvorili zvonik u osmatračnicu a zatim ga pri povlačenju porušili. U crkvi je propalo nekoliko starinskih ikona grčke i ruske škole. Četnici su napuštajući Bribirsku Glavicu koja im je služila kao izvidjačnica, zapalili srpsko-pravoslavnu crkvu sv. Ane sagrađenu u zadnjim odbljescima baroka, a u kojoj je bilo nekoliko kasnobizantinskih ikona.

Talijanski fašisti su potpuno demolirali unutrašnjost stare splitske sinagoge. Crne košulje bataljona skvadrista divizije »Mantova« provalili su 12. lipnja 1942. god. u bogomolju u času molitve, istukli tu okupljene židove a zatim raznijeli umjetnine, arhiv i namještaj. Nekoliko sinagoginih umjetnina kriomice su prodavali milicioneri koji su sudjelovali u pljački, a neke su bile izložene u tek začetom »Muzeju triumfa« u fašističkom domu u Splitu. U toj zbirci bili su okupili fotografije, zaplijenjene zastave, spomenploče i ostale predmete pokradene našim društvima i ustanovama.

Nekoliko naših groblja je oskvrnjeno. Nijemci su na historijskom i slikovitom splitskom grobištu Sustjepanu probušili zidove i postavili unutra topove, pretvarajući grobove u skloništa. Talijani su to učinili na srpsko-pravoslavnom groblju u Žegararu, koje

obiluje graviranim križevima izradjenim u muljici, zanimljivim pučkim radnjama na kojima je motiv drvorezbarija i tkanina prenesen na meki kamen. Svojim bunkerima i mitraljeskim gnijezdima okružili su Meštrovićev mauzolej u Otavicama. Nijemci su na groblju u Kistanjima srušili nadgrobni spomenik pjesnika Mirka Korolije.

Naše stare tvrđave, sazidane u srednjem vijeku a obnovljene u doba mletačko-turskih ratova, dugo vremena neuporabljive i čuvane samo kao primjeri tvrdjavnog graditeljstva i spomenici krvarenja i pustošenja koja su odavna mučila ovu pograničnu pokrajinu, ponovno su dobile stratešku važnost za okupatora koji je u Dalmaciji odasvud bio napadan i prisiljen da se brani. Talijani, Nijemci i njihovi pomagači su ih utvrđivali, bušili u starim zidinama topovska skrovišta i mitraljeska gnjezda.

Njemci su na nekoliko mjesta iznakazili zidine Dubrovnika, jedan od najcjelovitijih i ljepših urbanističko-fortifikacionih sklopova na svijetu. Bušili su ih i krpili cementom, utvrđujući se protiv napadaja s mora. Talijani a zatim Nijemci nagrdili su lijepu klišku tvrđavu. Splitski »Putnički ured« bio je taj spomenik Petra Kružića očistio i uredio. Nedirnuvši njen izvorni oblik iz 17. stoljeća pretvorio je vitku tvrđavu na visokoj stijeni u vidilicu zasadjenu nasadima od kojih danas nema ni traga.

Još jače je stradala druga naša historijska utvrda, kninska tvrđava i to ponajviše od njemačkog bombardiranja pri padu Italije. Oštećeni su zidovi skradinske i obrovačke tvrđave a najljepša naša tvrđava — kula Perušić kraj Zemunika, u kojoj su se bili utaborili ustaški redovi, izgubila je uslijed eksplozije svoju središnju kulu.

Talijani su probušili velikim topovskim ždrijelom jugoistočni bastion gradskih zidina u Zadru a prvih ratnih dana njihovi su topovi gadjali iz Zadra slikovitu tvrđavu sv. Mihajla vrh susjednog Ugljana, spomenik koji sjeća na ustanke Žadrana protiv Mlečana. Prije rata bila je u njoj smještena jugoslavenska vojnička posada, koju su Talijani odmah 1941. god. napali. Bombardirajući u travnju te godine dalmatinske gradove oni su neznatno oštetili dubrovačke zidine, Minčetu, Revelin, tvrđavu sv. Ivana i Lazarete, važan spomenik dubrovačke trgovačke i sanitetske povijesti, sagrađen u 17. stoljeću. Oni su iz Jelse pućali u obližnju gradinu Tor, jednu od rijetkih tvrđava grčko-ilirskog doba u Dalmaciji, čvrsto zidanu velikim kamenim blokovima iz koje su

u 3. stoljeću p. Krista ilirski urodjenici branili polja i luku od Grka i Rimljana. U tom uzaludnom pucanju uperenom protiv partizanskih skloništa, kojim su Talijani plašili pučanstvo i uzalud trošili municiju, a kojeg smo se u doba okupacije naslušali, oni su ovdje srušili gornji sloj »kiklopskih« zidova te kule.

Nijemci su oštetili oba tornja Benkovićevog kaštela nad Benkovcem; jedan je pregradjen u topovsko gnijezdo a drugi se srušio učinkom topa koji je unutra bio smješten.

Velikoj splitskoj tvrđavi Gripe, lijepom spomeniku vojničkog graditeljstva Vaubanovog sistema, Talijani su porušili barokni ulaz. Nijemci su bušili ostale splitske bastione sazidane u 17. stoljeću, praveći tu skloništa protiv zračnog bombardiranja. Oni su u prosincu 1943. god. minobacačima sa Pelješca bombardirali grad Korčulu, najljepši medju primorskim gradovima s urbanističkog gledišta i oštetili mu zidine i kule Svih Svetih, Sv. Barbare, Bokar i onu Sv. Vlaha. Najviše je oštećena okrugla kula Sv. Barbare koja slikovito zatvara obris grada i strši iz mora sred Pelješkog kanala; njeno lagano uzdignuto krunište je narušeno. U tom gadjanju njemački bacači su oštetili i ukusnu plokatu u obliku polukruga koju su Korčulani podigli 1815. god. u čast engleskom zapovjedniku Korčule Petru Lowenu, koji je u doba engleske okupacije otoka za vrijeme Napoleonovih ratova sazidao cestu do Lumbarde.

U Stonu su Talijani oštetili gradske zidine, koje ovom mjestu daju vanredno slikovit izgled i čine ga najzanimljivijim medju našim utvrđenim gradovima. Zidine pomodrine od vremena i srasle sa krajolikom sežu preko Stonske prevlake od mora do mora povezujući oba Stona, Mali i Veliki. Dubrovčani, koji su dobili Pelješac početkom 14. stoljeća, zidali su ih otada pa sve do 16. stoljeća da obrane poluotok od eventualnih turskih i drugih navala. Ovaj lijepi primjer našeg vojnog graditeljstva nije još snimljen ni proučen. Mali gipsani model Velikog Stona, rad učitelja Vlašića, izložen u dubrovačkom muzeju »Rupe« dovoljan je da djelomično prikaže urbanistički i fortifikacioni sklad ovog malo poznatog grada. Talijanski vojnici su rušili zidove velebne tvrđave Sv. Jerolima i utvrde Bartolomija koja sa brijega Podzvidz dominira gradom i odnijeli su odatle reljef sv. Bartula. Najviše su pokvarili zapadni, najljepši i najznačajniji, pojas gradskih zidina koji ima bastione, otvore za topove i niz puškarnica. Taj pojas se sastoji od trostrukih uporednih zidova i po tome je veoma rijedak primjer tvrdjavnog graditeljstva u našoj zemlji. Skidali su pročelne tesanike zidova da pločaju štale svojih mazgi i rušili su prsobrane za gradnju svojih uzaludnih bunkera.

U svojoj mržnji prema uspomenama koje svjedoče o našim narodnim tradicijama oni su u Stonu razbili i kameni stup sa kojeg je nekoć vijao barjak Dubrovačke republike. Na stupu je bila urezana stara dubrovačka mjera lakat, uz koju su Francuzi, zauzevši početkom 19. stoljeća pri padu Dubrovnika Ston, urezali svoj metar.

Neke naše historijske tvrđjave i zgrade pretvorili su talijanski fašisti u mučilišta. Kninska tvrđjava i dubrovački Lovrijenac postali su zatvori. Lovrijenac, kojemu je na vratima uklesan latinski natpis »Ni za zlato ne valja prodati slobodu« i koji je prije rata bio uređen i obnovljen, pregradjivan je u ćelije u kojima su mučeni pristaše oslobodilačkog pokreta. U renesansnoj vijećnici Šibenika, korčulanskoj palači Ismaeli, šibenskim tvrđjavama i u Kninskom muzeju zatvarani su i mučeni rodoljubi, a četrnaest ih je strijeljano u trogirskoj utvrdi Kamerlengo.

Uništavane su i uspomene na naše istaknute ličnosti iz političke i kulturne prošlosti.

Sa ulica Splita, Šibenika, Trogira, Korčule i ostalih primorskih gradova skinuti su nazivi i zamijenjeni imenima naših neprijatelja i izroda, nazivima koji označuju imperijalizam. U Splitu je Francuska obala postala Riva Hitler, Mažuranićevo šetaliste Via Pavelić Antonio, Meštrovićev put Viale Regina Elena, Beogradska i Zagrebačka ulica Via Gabriele D'Annunzio, Kranjčevićeva ulica Via Aurelio Pozzi, Zmaj Jovanova ulica Via Malta itd.

Odmah nakon ulaska u Split fašisti su rastavili i uklonili Meštrovićev kip Grgura Ninskoga, borca za pravo našeg jezika na Jadranu u 10. stoljeću. Spomeniku prvog pjesnika našeg jezika Marka Marulića u Splitu italijanizirali su natpis, a sa njegove rodne kuće skinuta je spomen-ploča jednako kao i s rodne kuće dr. Duje Rendić-Miočevića prvog splitskog načelnika nakon pobjede Hrvata na općinskim izborima 1882. god. Uklonili su sa podnožja spomenika Luke Botića, slobodarskog pjesnika iz doba narodnog preporoda u Dalmaciji, ploču sa stihovima:

OD MENE ĆE OTPUH PRAŠKA BITI
AL' U GROBU RASTVORENI PRAŠAK
ZA SLOBODU RAZIGRAT SE HOĆE

Sa pročelja nekadašnje splitske gimnazije skinuli su ploču povjesničaru Nodilu na kojoj je bilo uklesano:

SIN OVOGA GRADA
NATKO NODILO
MDCCCXXXIV — MCMXII
UM I SRCE
JEDINSTVU HRVATA I SRBA
POSVETI

Razbili su i premazali katranom spomen-ploču dr. Ante Trumbića a ispod nje napisali: »Viva il fascismo civiltà del mondo« da odmah tu doista dokažu što znači njihova kultura. Sa stare gradske vijećnice skinuli su spomen-ploču poginulim i strijeljanim splitskim rodoljubima: Alegreti dr. Vicku, Buj Ljubu, Juras Ivu, Kraus Ljubu, Mikačić Antu, Milić Vinku, Ninčević Antunu i Petričić Milivoju koji su pali za vrijeme prvog svjetskog rata, a sa pročelja nekadašnje Slavjanske narodne čitaonice na splitskoj obali odnijeli su spomen-ploču sa natpisom:

SA OVOG DOMA
KOSTO VOJNOVIĆ
HRVATSKU TROBOJNICU
U NAPONU NARODNE BORBE
RAZVI
NARODNA SLAVJANSKA ČITAONICA
PREPORODU SPLITA
PRVI TEMELJ
UDARI
GAJO F. BULAT
NARODNI VOĐA
OPĆINSKU UPRAVU GRADA SPLITA
U HRVATSKE RUKE
GODINE 1882.
POVRATI

Skoro u svim okupiranim selima brisali su spomen-ploče hiljadugodišnjice Tomislavljeva krunisanja. Razbijali su natpise podignute u spomen istarskog mučenika Vladimira Gortana i o stogodišnjici Tyršova rođenja. U Dubrovniku su sa Vrata od Pila uklonili veliki Meštrovićev reljef Petra I Karađorđevića. Nino Fanfogna-Garagnin fašistički komesar okupiranog Trogira dao je skinuti iz gradske lože veliki Meštrovićev reljef Petra Berislavića, istaknutog borca protiv mletačkih aspiracija na našu obalu u 16. stoljeću a sa njegove rodne kuće u sjevernom dijelu grada uklonio je spomen-ploču sa natpisom:

U OVOJ KUĆI RODIO SE GOD. 1475.
HRVATSKI BAN BISKUP
PETAR BERISLAVIĆ
SLAVNO POGINUO KOD KORENICE
20. 5. G. 1520. U BOJU PROTIV TURAKA
H. K. D. RADOVAN
G. 1930. P.

i dao je prenijeti u spomenuti Muzej triumfa u Splitu. Sa pročelja trogirске općinske vijećnice otukao je natpis koji je svjedočio nastojanje malog grada da čuva i popravlja svoje spomenike:

PROČELJE
OVE GRADSKЕ PALAČE
JEDNOM KNEŽEVA DVORA
DAVNO OŠTEĆENO
HRVATSKA OPĆINA
U STAROM UMJETNIČKOM SLOGU
G. 1890.
OBNOVI

U isti kamen uklesao je novi natpis koji je na talijanskom jeziku sadržavao, u prvom dijelu, duceove riječi koje su se odnosile na rušenje mletačkih lavova u Trogiru, a u nastavku isticao neostvarivu nadu iredente: »Rušeći kamenje ne briše se povijest (Mussolini) a povijest će zabilježiti kako je Trogir, grad Lavova, bio zauvijek vraćen Italiji 15. aprila 1941-XIX.« Na istom pročelju Trogirani su god. 1935. bili postavili ploču na kojoj su u spomen 100-godišnjice hrvatske narodne himne bili uklesani stihovi:

KUD LI ŠUMIŠ SVIJETU RECI
DA SVOJ NAROD HRVAT LJUBI

koju je Fanfogna skinuo i tu postavio reljef mletačkog lava, simbol ropstva i imperijalizma. Ali nije bilo ni to dovoljno. Trebalo je ukloniti tragove hrvatstva i iz manje vidljivih mjesta. U dvorištu katedrale otučena je spomen-ploča majstoru Radovanu, koju su Trogirani postavili god. 1940. prigodom 700-godišnjice velikog umjetnika, koji svojim čistim slavenskim imenom potvrđuje da smo se već u Danteovom stoljeću umjetnički izrazili. Graditelj i kipar Radovan podigao je tada remek-djelo naše skulpture, portal trogirске katedrale i na nadvratniku uklesao svoje

ime za koje je iredentistički pisac Tamaro htio dokazati da je starodalmatinsko tj. romansko a ne slavensko.

Sa pločnika katedrale uklonio je trogirski načelnik dvije spomen-ploče samo zbog toga jer se tu spominje hrvatsko ime. Društvo »Radovan« je, naime, bilo diglo uz zid katedrale nadgrobnu ploču Mladena Šubića iz kraja 14. stoljeća kojega epitaf nazivlje štitom Hrvata. Da se ti stihovi ne brišu nogama, postavljena je nova ploča koja ukratko označuje čiji je to grob. Jednako tako je bilo učinjeno i sa nadgrobnom pločom Ivana Leoni na kojoj se spominje tursko pustošenje po Hrvatskoj u 16. stoljeću. Fanfogna je dao izvaditi obe ploče i postavio je opet stare sa originalnim latinskim natpisima, samo da bi se izvorne riječi koje spominju Hrvate i njihovu izmučenu domovinu čim prije izbrisale pod koracima.

Talijanski vojnici razbili su u Hvaru kamenu ploču kojom je pisac Marin Gazarović, autor »Murata gusara« i ostalih djela na hrvatskom jeziku, označio neku gradnju g. 1625. Ta ploča se čuvala u hvarskoj općinskoj zgradi.

U Supetru na Braču ustaše i Talijani razbili su spomen-ploču koja je označivala kuću u kojoj je Ivo Vojnović napisao »Smrt majke Jugovića«.

Zapalivši selo Kobaš kraj Stona 1943. god. Nijemci su uništili utvrđeni dvorac dubrovačkih književnika Josipa i Damjana Betondića, koji su tu prevodili na naš jezik sredinom 18. stoljeća latinske klasike. Ta prostrana, dvokrilna dvokatnica sazidana u renesansnom obliku bila je utvrđena kulom kao većina dubrovačkih ljetnikovaca u primorskim selima Republike izloženih gusarskim napadajima. U Betondićevoj kući, nalazilo se je još starinskog namještaja u stilu Luja XIV., empira i baroka. Tu je pred rat živio slikar Oto Postružnik. On je kao uvjereni pristaša oslobodilačkog pokreta stupio među partizane ostavivši u dvorcu svoje slike i crteže, većinom krajolike stonske okolice već spremjene za izložbu. U požaru izgorili su i njegovi radovi; osamnaest ulja i stoosamdeset crteža.

U Stankovićima na Pelješcu Talijani su spalili rodnu kuću dubrovačkog književnika i bibliofila Ivana Bizzarro-Ohmučevića koji je živio u početku 19. stoljeća a Nijemci su uništili njegove uspomene u starom ljetnikovcu koji je posjedovao u Brsečinama kraj Dubrovnika. U obim kućama propala su pisma njegova dopisivanja sa književnicima koje je za vrijeme svoga boravka bio upoznao u Italiji.

U bivšem dubrovačkom oficirskom domu Talijani su razbili poprsje Rafa Pucića, pobornika ujedinjenja Dalmatinske s Panon-

skom Hrvatskom i prvog dubrovačkog načelnika nakon pobjede Narodne stranke 1869. god.

U Starigradu na Hvaru talijanski komandant mjesta Fabio Minutelo pretvorio je u zatvor i kasarnu kuću Jurja Biankinija istaknutog branioca naših prava na Jadranu u borbi sa autonomama. Tu su uništene i njegove uspomene i razbijeno poprsje koje mu je bio izradio Ivan Meštrović, dok je drugo Biankinijevo poprsje u predvorju doma Jadranske straže u Splitu, rad kipara Dujma Penića, bilo uklonjeno. Talijani su u Selcima na Braču zapalili dom Tome Didolića, odakle je on poticao buđenje nacionalne svijesti i u kojem je okupljao vođe narodnog preporoda krajem prošlog stoljeća.

Gjuićevi četnici zapalili su ljetnikovac a Talijani opljačkali knjižnicu publiciste Boška Desnice dobrog poznavaoa povijesti sjeverne Dalmacije u 17. i 18. stoljeću, koji se bio pridružio partizanima. U Vrbanju na otoku Hvaru spaljena je kuća književnika dr. Ante Tresića Pavičića. To staro težačko selo, zavičaj vodje hvarskog ustanka Matije Ivanića, talijanska vojska je skoro sasvim spalila jer su Vrbovljani ponovno, nakon pet stoljeća, ustali da se bore protiv okupatora i domaćeg našilja kao i u 16. stoljeću.

U Kuni, središnjem selu poluotoka Pelješka koje je prednjačilo u ustanku, Talijani su izgorili, kao i svugdje u našoj pokrajini, nekoliko partizanskih domova, a medju njima i kuću Iva M. Škurle, gdje su zapaljene i dvije slike Mata Celestina Medovića; portret Marka Škurle (80×65) i Mrtvu prirodu (65×45). Nijemci su se 24. listopada 1943. god. iskricali na oslobođeni Pelješac i zapalili preostali dio Kune. U tome požaru izgorio je i Medovićevo dom u kojem su se nalazile slike, akvareli i crteži ovog našeg značajnog slikara s kraja prošlog stoljeća. Slikar je bio tu prostranu jednokatnicu sazio krajem 19. stoljeća jer mu je rodna kuća bila preuska i tamna za rad. Unutri su izgorile skupa sa slikama uspomena, pisma i dokumenti umjetnikova života i rada koji još nije potpuno prikazan. Nekoje od izgorenih slika bile su izložene na velikoj retrospektivnoj Medovićevoj izložbi koju je u Zagrebu 1939. god. priredilo Hrvatsko društvo umjetnosti. U katalogu izložbe su popisane a spomenute su i u popisu slikarevih djela koji je 1937 god. objavio u podliscima splitskog dnevnika »Jadranski dnevnik« N. Subotić.

Ni jedan ni drugi popis ne nabraja sve slike koje su se nalazile u Kuni, pa zato navodim popis spaljenih djela prema podacima koje je sakupio, uglavnom od A. Medovića slikareva nećaka i vlasnika te zbirke, Prosvjetni odsjek NO-a u Kuni krajem rujna ove godine. Smatram to potrebnim radi boljeg upoznavanja či-

tavog Medovićeva djela koje se ističe u povijesti hrvatske umjetnosti krajem prošlog stoljeća kada je Dalmatinska Hrvatska opet počela da nastavlja svoj umjetnički razvoj koji je u 18. i početkom 19. stoljeća bio skoro sasvim zamro. Navodim i dimenzije radova zbog lakše identifikacije.

U slikarevoj kući nalazile su se: Mandalena (150×110), Uzašaće (170×190), Madona (100×70), Staro groblje u Kuni (120×90), Tommaseo (80×60), Tritoni (180×85), Portret kapetana Tomaševića (60×40), Portret Antuna Medovića (75×50), Portret Ljerke Medović (40×25), Portret A. Medovića (40×35), Portret majke (25×18), Starac ribar (40×22), Mrtva priroda (30×20), Portret crnogorskoga kralja Nikole (40×25), Portret kraljice Mileve (40×25), Proljeće (38×24), Bonaca na moru (45×30), Kain i Abel (40×28), Skica za Bakovu svečanost (100×70), Šopci (60×40), Sveta Katarina (70×45). Osim ovih slika uništeno je dvadesetpet manjih takodjer uljenih slika i deset akvarela i crteža.

U obitelji Bartula Škurle u Kuni Nijemci su zapalili: portret Antuna Škurle (100×70), portret Kate Škurle (100×70), Marina (80×60), Pelješki krajolik (60×45), Mrtva priroda (40×30), Madona (60×45).

U kući Josipa Lukšića kojega su Nijemci ubili izgorile su: Portret A. Lukšića (100×70), Kokoši (40×25), Voće (50×30), Ribe (40×25), Pelješki krajolik (50×35).

Pored toga Nijemci su opljačkali i oštetili slikarev ljetnikovac i kapelu sazidane u uvali Crkvicama uništivši i tu njegove uspomene. Dok su palili i pljačkali Kunu seljaci su se bili razbjegli i danas je teško utvrditi da li su baš sve slike izgorjele. Nije isključeno da su neke ukrali njemački oficiri i vojnici, koji su tu pljačkali kao i u šibenskom muzeju, po bibliotekama i zbirkama manjih dalmatinskih mjesta.

Okupator je time istrkao skoro sve Medovićeve uspomene iz njegova zavičaja. U franjevačkoj crkvi Kune nalazi se još samo jedna njegova početnička slika, jedna-dviije su ostale u privatnom posjedu dok su freske u grobišnoj crkvi sv. Spasa, koje ništa ne znače u Medovićevu razvoju, propale u vlazi. U blizini crkve je i umjetnikov grob. To je jedino što još sjeća na slikara u njegovom rodnom kraju. Fjorentinski i münchenski djak Mato Medović sigurno nije ni slutio za svog života da će mu sinovi onih naroda medju kojima je on stekao svoje znanje uništiti djela, koja su van zahvata svačije ratne agresivnosti.

U Starigradu na otoku Hvaru Talijani su pokrali nekoliko crteža i slika slikara Jurja Plančića i Bartula Petrića koji su bili izloženi u zgradi općine.

Dalmatinski muzeji i zbirke umjetnina pretrpjeli su u ratu takodjer dosta štete. Talijanski vojnici i oficiri opljačkali su 1941. god. predmete antiknog rimskog doba iz malog ali lijepo uredjenog arheološkog muzeja u Obrovcu. Uselili su se u muzejsku dvoranu i izbacili odatle staklene ormare i raznijeli vrijednije predmete. Manji preostali dio prenesen je u zadarski arheološki muzej i pri prenosu je nekoliko rimskih natpisa i starohrvatskih spomenika potonulo u Zrmanju. Mnogi od tih predmeta nisu ostali ni u Zadru jer su Talijani najvrijednije dragocijenosti Muzeja Sv. Donata, srebrne i zlatne predmete, geme, čitavu zbirku starinskih novaca, rijetke rimske staklenice i ostalo prenijeli u Italiju.

Na Bribirskoj Glavici, važnom, ali još potpuno neistraženom, arheološkom nalazištu oni su demolirali prizemnicu koju su istraživalac starina fra Lujo Marun i arhitekt C. M. Iveković bili sazdali god. 1910. da posluži naučenjacima, koji budu istraživali različita povjesna razdoblja »hrvatske Troje«. U zgradi je bila zbirka bribirskih povjesnih spomenika ponajviše iz rimskog doba. Kamene skulpture i natpise oštetila je i raznosila talijanska vojska, neki su se našli kod zadarskog Talijana Difnica a preostale je nakon oslobodjenja dr. Gunjača, upravitelj zadarskog Arheološkog muzeja sklonio pod litice i zakopao da ih poštedi od daljnjih propadanja.

Još veću štetu pretrpila je zgrada Muzeja hrvatskih starina u Kninu. Tu je bila zbirka koja za nas ima osobito nacionalno značenje, jer su se u njoj čuvali natpisi koji su posvjedočavali najstariju hrvatsku povijest, ulomci pleterne skulpture, oružje, pribor i nakit, važni za proučavanje života, kulture i umjetnosti starih Hrvata od 9. do 12. stoljeća, iskopani na povjesnim mjestima stare hrvatske države. U posebnom odjeljenju bili su smješteni antikni spomenici, važni za proučavanje Dalmacije rimskog doba. Muzej je bio čuven i posjećivali su ga i proučavali domaći i strani arheolozi i povjesničari umjetnosti. Smješten sred sredovječne tvrdjave nad lijepim krajolikom Kninske krajine bio je osobito privlačiv iako zapravo bijaše muzej ulomaka porušenih gradjevina koje su kroz stoljeća avarskog, turskog, mađarskog i mletačkog pustošenja propale i skrile svoje temelje pod zemlju

odajući tek u svojim ruševinama izvornost svojih oblika i bogatstvo ukrasa.

Ušavši u Knin talijanski vojnici su se došuljali i do tvrđave ali ne našavši nikoga osim muzealaca oni su je — »osvojili«. Nakon toga su 31. srpnja 1941. god. noću provalili u muzej i opljačkali nekoliko starohrvatskih naušnica i ostalog nakita, zlatnog i srebrnog novca. Srećom je upravitelj muzeja dr. Gunjača bio veći dio tih dragocijenosti ranije sklonio. Uvidjevši opasnost koja prijeti muzeju on se u onim bratoubilačkim danima, kad su ustaše u Kninu i okolici ubijali nezaštićene Srbe, snašao: domogao se je kamiona sa kojima je, uprkos izričite zabrane Ministarstva prosvjete NDH, prenio čitav starohrvatski muzej, sve važne natpise, skulpturu, predmete umjetničkog obrta i malu muzejsku knjižnicu u Sinj i tu je skrio u rodbinsku kuću. Talijani su pretvorili muzej u tamnicu i uništili namještaj, dok ga konačno njemački bombarderi nisu pri padu Italije srušili, napadajući skupinu talijanskih vojnika koja im se odatle opirala. Gunjača je prenio antikne spomenike u podrum gimnazije ali su ih ustaške vlasti na zahtjev Nijemaca odatle izbacile ustupajući ovima te prostorije za sklonište. Otada se rimski spomenici oštećeni i izloženi nevremenu nalaze pred porušenom sinjskom gimnazijom. Nijemci su srušili obe zgrade muzeja, stan čuvara i staru crkvu Ćirila i Metoda a djelomično i zidine kninske tvrđave.

Šibenski gradski muzej, osnovan god. 1926., u kojemu su bile okupljene umjetnine i povijesni predmeti Šibenika i okolice, je opljačkan. Saveznička avijacija je bombardiranjem 13. prosinca 1943. god. oštetila jedno krilo zgrade i otada su Nijemci počeli da raznose najvrijednije predmete a medju njima starohrvatske ostruge i naušnice, numizmatičku zbirku rimskog i sredovječnog novca, starinsko umjetničko pokućstvo, pergamene, slike i rukopise. »Njemački vojnici — izvještava očevidac dr. A. Ježina — a naročito oficiri, isticali su se kao lakomci na predmete malog obima ali velike vrijednosti. Osjećaj da su izgubili rat te potreba da na vrijeme osiguraju sebe i svoje obitelji pojačavala je u njima nagon za kradju i pljačku stvari velike vrijednosti... Specijalno oficiri su znali izabrati ono što je najvrijednije. K tome opetovano bombardiranje tjeralo ih je da brzo rade«. Oni su razgrabili muzej u dva dana i danas je tu ostalo samo nekoliko većih i manje vrijednih predmeta.

Zbirku starina, većinom sredovječnih kamenih ulomaka, koja se je nalazila u Biogradu n/m. a potjecala iz ovog značajnog središta stare hrvatske države, koje su Mlečani porušili, talijanski vojnici su izbacili iz općinske zgrade i njen čuvar Kažo Perković

spasio je sklonivši je u svoju štalu. Lapidarij trogirskog stari-narskog društva »Radovan«, okupljen u bivšoj benediktinskoj crkvi sv. Ivana u kojem su se nalazili ulomci, skulpture i natpisi skoro sviju stilova od antike do baroka, Nijemci su izbacili u općinsko dvorište i oštetili. Korčulanski lapidarij, osnovan u prošlom stoljeću od engleskog arheologa Jacksona, stradao je od njemačkog bombardiranja; kameni reljefi, natpisi i grbovi, većinom rad vještih korčulanskih kamenara 15. i 16. stoljeća, polomljeni su i djelomično razneseni.

Njemački protiavijski artiljerci oštetili su Prirodoslovni muzej na Marjanu u Splitu. Odnijeli su knjige iz knjižnice, raznijeli dio namještaja, utamanili i pojeli ptice i životinje zoološkog vrta i ribe akvarija.

Fašisti su splitski Etnografski muzej premjestili iz njegove zgrade, stare gradske vijećnice na Narodnom trgu prozvanom tada Piazza Vittorio Emanuele III. i strpali tu bogatu zbirku naših narodnih rukotvorina, nošnja, oružja, nakita i alata, koja se ubraja u najbogatije etnografske zbirke naše zemlje i broji oko četrnaest hiljada primjeraka ponajviše dalmatinske narodne umjetnosti, u sanduke i zbili u Umjetničku galeriju. Talijanski etnograf i profesor rimskog sveučilišta Paolo Toschi namjeravao je da ovu zbirku, koja dokazuje stvaralačku snagu naših seljaka, odnese u Rim ali nije uspio; pretekli su ga ratni događaji.

Talijanski vojnici i oficiri kada su u travnju 1941. god. ušli u Benkovac potpuno su opljačkali mali muzej 11. pješadijskog puka; preko 300 komada starinskog oružja okovanog srebrom, nekoliko starinskih hajdučkih nošnja i trofeja iz balkanskih ratova, koji su ilustrirali krvavu i herojsku prošlost naših naroda. Ustaše i Talijani raznijeli su zbirku starinskog oružja štaba Jadranske divizije u Kninu.

Splitski prefekt P. Zerbino odnio je iz Umjetničke galerije u Splitu starinski namještaj i trideset slika, djela Bukovca, Vidovića, Vučetića, Joba, Milice Bešević i ostalih i s njima iskitio svoj privatni stan. Upravi Galerije je uspjelo da pri padu Italije povрати opet skoro sva ta djela.

Pored tih javnih oštećeno je i pokradeno nekoliko privatnih zbirka.

U Trogiru su talijanski a osobito njemački vojnici nakon pada Italije opljačkali palaču Garagnin-Fanfogna, jednu od najbogatijih starinskih kuća u našoj pokrajini. Njen namještaj je bio izradjen u stilu Luja XVI., mletačkog baroka, ampira i bidermajera. Kad je njen vlasnik kao istaknuti pristaša mussolinijeve politike pobjegao u Italiju osovinska soldateska je zaposjela palaču. Nijemci

su kidali i odnosili portrete članova kuće koja se isticala u dalmatinskoj prošlosti, nošnje iz napoleonskog doba, uništavali umjetnički namještaj i u svilom obloženom salonu postavili — postolarsku radionu. Nakon oslobodjenja Trogira zauzimanjem Kotarskog NO-a i Oblasnog NO-a Dalmacije uredjena je ponovno bogata knjižnica, okupljen arhiv i preostali umjetnički namještaj. U isto vrijeme opljačkan je i renesansni dvorac Vitturi u Kaštel Lukšiću. Talijani, Nijemci i ustaše redom su raznijeli namještaj, arhiv i knjižnicu i kaštel je ostao potpuno prazan. Nijemci su u Sutomišnici na Ugljanu uništili namještaj baroknog i ampir stila ljetnikovca Begna-Lantana. Barokne slike spasio je Okružni NO u Zadru. Talijani i Nijemci koji su boravili od 1941. do 1944. god. u ljetnikovcu Gučetića u Trstenome kraj Dubrovnika, ukrali su iz te kuće-muzeja nekoliko vrijednijih sitnijih umjetnina.

U Vrlici su 1941. god. ustaški odredi odnijeli zbirku starinskog oružja, mletačkog, turskog i našeg, koja je pripadala Mirku Kulišiću i brojila preko pedeset komada. Nekoliko komada starog oružja oduzeli su Talijani Katici Göszl a ustaše Antunu Rendiću u Gružu i Račić Vlahu u Dubrovniku. Okupatorska i njoj podređena ustaška vlast, izdale su bile naredbu da svi privatnici moraju predati svoje oružje neizuzimajući od toga ni lijepe starinske i umjetnički izradjene primjerke. Većina kolekcionera je uslijed toga izgubila te rijetkosti koje nisu bile ni proučene a ni snimljene.

U luci Bobovišćima na Braču Talijani su zaposjeli kuću Gligo i pokrali odatle zbirku u kojoj je bilo nekoliko antiknih kasnogričkih yaza, različitih predmeta umjetničkog obrta i starinskih slika a medju njima sv. Jerolim Muzianove škole. U Starigradu pod Velebitom Nijemci su raznijeli malu arheološku zbirku don Ante Adžije a tog sabirača domaćih starina ubili kao člana ilegalnog oslobodilačkog odbora.

Nakon zauzeća grada i otoka Korčule u prosincu 1943. god. njemački su vojnici raznosili imovinu Korčulana koji su se pred njima povukli sa zbjezgom i napustili svoj grad. U palači Zaffron-Cviličević opljačkali su starinski namještaj, srebrninu, uništili prepisku Nikole Tommasea sa biskupom Zaffronom i dokumente o životu diplomata Jakova Baničevića iz 16. stoljeća. Iz kuće dr. Dinka Miroševića odnijeli su starinske slike, srebrninu i nekoliko starih izdanja medicinskih knjiga. Antunu Šteki odnijeli su numizmatičku zbirčicu, starinske rukopise lokalnog značenja i mletački jeđaći pribor. Njemački bombarderi su oštetili malu zbirku obitelji Ivančević, gdje se nalazio umjetnički namještaj, rad kineskih radiona 19. stoljeća i nekoliko bizantinsko-italskih ikona na kojima

se očitivalo nespretno unakrštanje bizantinskog i zapadnih stilova tokom 16. i daljih dvaju stoljeća.

Zbirka kineskih i japanskih predmeta umjetnog obrta koja se je nalazila u Solinu a pripadala je kontraadmiralu Račiću spaljena je takodjer uslijed njemačkog bombardiranja.

U studenom i prosincu 1943. god. nakon što su se Pelješčani morali povući u zbjeg, njemačke su horde pljačkale stare kape-tanske domove na poluotoku u kojima se nalazilo mnogo predmeta i uspomena koje su ilustrirale život naših pomoraca prošlog i pret-prošlog stoljeća. Mnogo tih brodskih atlasa i dnevnika, slika bro-dova i portreta pomoraca, starog porculana i namještaja, uništeno je u pelješkim selima Orebićima, Vignju, Kučistima i Štankovićima.

U Pučišćima na Braču talijanska kaznena ekspedicija zapalila je u kolovozu 1943. god. palaču obitelji Kraljević koju je krajem prošlog stoljeća bio ukusno dekorirao slikar Josip Voltolin. Zbirka porculana, bakroreza, srebra, nekoliko velikih baroknih slika i dr-venih skulptura djelomično je izgorila a djelomično odnesena motornim čamcem koji je posebno bio doveden u luku da odnosi plijen iz popaljenog kamenarskog sela.

Medju našim kulturno-historijskim spomenicima najveću su štetu pretrpjeli arhivi, koja je tim veća što njihova gradja nije bila proučena ni objelodanjena. Njihova je važnost za našu nauku neprocjenjiva jer nam čuvaju dokumente za naučno proučavanje čitavog javnog i privatnog života u prošlosti. U njima su okupljeni spisi i isprave upravnih, političkih, sudbenih, javnopravnih i pri-vatnopravnih poslova od početka srednjeg vijeka do našeg stoljeća. Arhivi su temelj proučavanju naše privredne i kulturne povijesti koja bi bez njih bila šuplja, obilovala pretpostavkama i većim di-jelom nedokazana. Važni su i za potvrdu slavenskog značaja naše pokrajine koji susjedni imperijalisti oduvijek niječu. Arhivska gradja je otkrila slavenska imena dalmatinskog pučanstva, nazive i imena mjesta, rad naših zanatlija, umjetnika i književnika, pot-hvate i bune puka, ustanak Matije Ivanića.

Manji arhivi općina, sudova, župskih i ostalih ureda, osnovnih, gradjanskih i srednjih škola, vojničkih i civilnih ustanova oku-pator je raznosio i palio, bacao u podrume i potkrovlja da se udob-nije smjesti u kancelarijama i prostorijama koje je zauzeo. Osobito su stradali arhivi manjih mjesta.

Najvažnije arhivske spise okupator je odnio u Italiju. Rimska fašistička vlada uputila je, naime, sredinom 1943. god. kad joj

postajaje jasno da će izgubiti Dalmaciju, arhivare prof. G. Cencetti-a inspektora arhiva u Rimu i dr. Giovanni Cabizza prvog državnog arhivara da okupe i prenesu u Italiju najstarije i najznačajnije arhivske spise. Tu otimačinu su opravdali time da će se arhivi u Italiji poštediti od bombardiranja i uništavanja a prenijeli su ih baš onamo gdje se predvidjelo da će ratno pustošenje biti najjače — u sjevernu Italiju. Cencetti i Cabizza obišli su dalmatinske gradove, pregledali arhive i uzeli najvrijednije. Cencetti je 3. rujna 1943. god. potpisao priznanicu da je iz državnoga arhiva u Zadru uzeo sedamdesetčetiri sanduka dokumenata i rukopisa. Iz toga popisa se vidi da su odneseni: arhiv sv. Kuzme i Damjana u Rogovu i arhiv sv. Krševana u Zadru, u kojima se čuvaju važni starohrvatski dokumenti koji počinju od 11. stoljeća; arhivi bivših zadarskih samostana sv. Dominika i sv. Nikole koji sadrže razne sredovječne isprave; stari korčulanski općinski arhiv od 14. do 16. stoljeća; lastovski arhiv od 15. do 19. stoljeća; stari splitski arhiv od 14. stoljeća i dalje; pergamene kotorskog arhiva; ninski arhiv od 13. stoljeća i dalje; zadarski notarijalni od 13. do 19. stoljeća, zatim dokumenti važni za upoznavanje mletačke okupacije, dukale i odredbe, akte sindika avogadora i sindika inkvizitora iz 18. stoljeća; spisi generalnih providura Dalmacije i Albanije; akti francuske i austrijske okupacije 1815. do 1918. god. i konačno spisi talijanske okupacije a medju njima mnogo spisa koji svjedoče zakulisne spletke fašističkog porobljivanja naše obale.

Pored te velike i značajne gradje, koja je bila za vrijeme austrijske okupacije okupljena u zajednički arhiv dalmatinskog namjesništva u Zadru, odneseno je i nekoliko inkunabula, starih izdanja starijih dalmatinskih pisaca Marka Marulića, Mavra Orbinija, Koriolana Čipika, Serafina Razzi i rukopisa domaćih i mletačkih povjesničara važnih za našu književnost i povijest.

Osim toga Cabizza je iz šibenskog suda 2. i 5. kolovoza po naredjenjima zadarskog prefekta i guvernera Dalmacije uzeo tristodvadesetsedam omota spisa šibenskog sudbenog arhiva od 1386. do 1836. god.

On je takodjer odnio veći i stariji dio trogirskog arhiva. Iz sudbenog arhiva u Trogiru uzeo je 5. srpnja iste godine po ovlaštenju splitske prefekture dvadesetjedan sanduk arhivske gradje koja je obuhvatala razdoblje od prve polovice 14. do 19. stoljeća. To su bile oporuke, odredbe ekonomsko-socijalne, parnice, zemljišni ugovori, dokumenti o pomorskom pravu i ostali spisi iz kojih je izbijala povijest ovog malog ali značajnog gradića. Arhiv je bio uredjen hronološki i pristupačan svima koji su se bavili trogirskom prošlošću.

Iz zgrade bivšeg kotarskog poglavarstva u Korčuli Cabizza je oduzeo oko dvadesetjedan svezak najstarijih dokumenata korčulanske općine iz 14. i slijedećih stoljeća. Jednako tako odnio je stare spise iz Kotora i Lastova.

Talijanski ministar unutrašnjih poslova Ricci javio je 7. rujna 1943. god. zadarskom prefektu da odmah stavi na raspoloženje Cencettiju prevozno sredstvo i Degli Alberti šef kabineta zadarskog prefekta mu je odgovorio sutradan da su stopedesetsedam sanduka arhivalija upućeni 8. rujna motornom jedrilicom »Laura« u pravcu Mletaka.

Nijemci su godine 1943. razasuli šibenski općinski arhiv, dio su spalili a ostalo su prodavali kao papir za omatanje i bacali u more. Taj arhiv je bio uredjen; stariji dio, čiji su spisi sezali i preko 16. stoljeća bio je uredio književni povjesnik dr. Petar Kolenđić. Arhiv koji se je nalazio u nekadašnjoj zgradi bivšeg sreskog načelstva u Šibeniku, fašistička policija je bacila u skladište a zatim ga kao bezvrijedan papir skupa s ostalim otpadcima poslala, posredovanjem trgovca Marina Antuna, talijanskog optanta, tvornicama za preradbu u Italiji. Taj neproučeni arhiv obuhvatao je spise od 17. do našeg stoljeća; akte mletačke, frančuske, austrijske i talijanske okupacije u Šibeniku i okolici.

U požaru trogirске vijećnice, koji sam već spomenuo, izgorio je trogirski općinski arhiv u kojemu su spisi obuhvatali isto razdoblje kao spisi sad spomenutog arhiva šibenskog sreskog načelstva.

U Orebićima Nijemci su raznijeli skoro čitav arhiv Pelješskog pomorskog društva i mjesne općine važne za povijest našeg pomorstva u prošlom stoljeću.

Nakon već spomenutog njemačkog bombardiranja korčulanske općinske zgrade uništen je čitav arhiv gradske općine iz 19. i ovog stoljeća.

U Splitu su Nijemci i Talijani upropastili arhiv bivše primorske banovine a u požaru općinske zgrade izgorio je arhiv splitske općine kojemu su akti počinjali početkom 19. stoljeća.

Arhiv srpske nadbiskupije u Šibeniku potpuno je uništen od talijanske vojske.

U Vručici Donjoj na Pelješcu Talijani su spalili župski arhiv sa matičnim knjigama iz 17. stoljeća. Jednako su učinili i Nijemci u Smokvici na Korčuli, zapalivši župni dom uništili su najbogatiji arhiv otoka kojemu su spisi sezali do 16. stoljeća.

Medju privatnim arhivima koje je okupator i njegovi pomagači uništio spominjem samo nekoje: ustaše su raznijeli arhiv obitelji Morpurgo u Splitu, važan za upoznavanje povijesti židova

u Dalmaciji. Tu se nalazilo i nekoliko dokumenata o gradnji splitskog lazareta koje je bio sakupio ubijeni inž. Viktor Morpurgo. Oni su spalili i arhiv obitelji Begna-Posedarski u Posedarju kod Novigrada, dok su Talijani uništili arhiv vrličkih načelnika Kulišića, važan za upoznavanje sjeverodalmatinskog života početkom 19. stoljeća. Već sam spomenuo da je u Kaštel Lukšiću okupator uništio arhiv obitelji Vitturi u kojemu je bilo mnogo isprava o kmetskim odnosima u Dalmaciji.

Vojni arhivi su skoro svi uništeni. Talijani i ustaše spalili su 1941. god. arhiv sinjskog vojnog okruga u Sinju, arhiv vojnog okruga u Kninu u kojima su najstariji dokumenti bili iz prošlog stoljeća, i arhiv 11. pješadijskog puka u Benkovcu gdje su se čuvali spisi i dnevници te vojne jedinice iz prošlog svjetskog rata.

Okupatori su nanijeli mnogo štete bibliotekama.

Intelektualci i radnici morali su skrivati ili spaljivati djela naprednih pisaca jer su fašisti, vršeći premetačinu, osobito pregledavali knjižnice. Kvesturini i karabinjeri su pri tome otkrivali svoje neznanje i neupućenost zaplijenjajući beznačajne knjige i spotičući se o ćirilicu ili — crvene korice uveza. Pri povratku u oslobođeni kraj pojedinac, naročito omladina, opet su iskopavali iz skrovišta svoje sakrivene vlagom zalijepljene knjige.

Iz knjižara je zaplijenjeno mnogo naših izdanja i talijanski nakladnici su ih preplavili svojim raskošnim ali šupljim knjigama. Tajnik fašističke stranke u Splitu Giovanni Savo istukao je na splitskoj obali knjižara Alda Morpurga, čijeg su oca Nijemci umorili u logoru, samo zato jer je prije 1941. god. prodavao djela Guglielma Ferrera i antifašističkih pisaca. Francuske i engleske knjige koje su se nalazile u knjižari fašisti su 12. lipnja 1942. spalili sred Narodnog trga.

Uništeno je nekoliko starih knjižnica u kojima je bilo rijetkih i starih izdanja važnih za proučavanje dalmatinske povijesti.

Gjuičeve skupine su sasvim spalile knjižnicu poljičkog povjesničara Ivana Pivčevića u Gatima, u kojoj su među ispravama poljičke prošlosti izgorila i dva stara glagolska riječnika iz kraja 18. stoljeća. Kad su Nijemci pri povlačenju digli u zrak obalu u Makarskoj oštećena je knjižnica povjesničara Petra Kaera, koju je on bio ostavio zavičaju i u njoj okupio mnogo djela i brošura dalmatinske povijesti i dokumente za povijest Makarskog primorja. Među rukopisima bila je i »Storia narentina« Klementa Grubišića iz 18. stoljeća.

Spomenuo sam već da je Biankinijev dom u Starigradu služio Talijanima kao zatvor i kasarna. Vojnici su oštetili Biankinijevu knjižnicu u kojoj se čuvao potpuni »Narodni list« i arhiv sa važnim prilogima za proučavanje narodnog preporoda u Dalmaciji. Oštećivanje su nastavili Nijemci smjestivši tu svoju komandu od siječnja do travnja 1944. god. Talijani su 22. rujna 1942. god. u Vrućici Donjoj na Pelješcu spalili knjižnicu Mata Štuka jednog od pobornika narodnog preporoda krajem 19. stoljeća u tom kraju. Opljačkali su knjižnicu povjesničara Miha Barade u Segetu i Boška Desnice u Obrovcu, a pri njemačkom bombardiranju Solina zapaljena je knjižnica publicistkinje Vinke Bulić skupa sa Mišeovim portretom Josipa Šperca, pismima Ive Vojnovića i Ivane Brlić Mažuranić. Nijemci su boraveći u kući dr. Andrije Sfarčića u Milni na Braču raznijeli njegovu bogatu knjižnicu, oko šest hiljada svezaka, u kojoj je bilo sakupljeno mnogo starih izdanja većinom iz nekadašnje trogirске knjižnice Nutrizio.

Mnoge su školske, društvene i vojničke knjižnice uništene. Fašisti su odatle ukrali sva vrijednija djela, posudjivali bez vraćanja knjige Umjetničke galerije i Gradske biblioteke u Splitu a općinski komesar dr. A. Taconi uzeo je odatle talijansku Enciklopediju (izdanje Treccani) i poklonio je podstrekaču mnogih zlodjela generalu Dalmazzu. Iz nastavničke knjižnice splitske gimnazije odnijeli su 2.300 svezaka. U Šibeniku su potpuno uništili već spomenutu knjižnicu srpskog episkopata. U studenome 1943. god. njemačka See komandatura zaposjela je dom Jadranske straže. Lajtnant Hering i ostali uzeli su iz knjižnice oko stotinu knjiga stručno pomorskog sadržaja.

Talijanske vlasti su iz Zadarske Narodne biblioteke (ranije Biblioteca Paravia) god. 1943. odnijele sve rukopise, pergamene, inkunabule i neke starije stampane knjige. Prema popisu koji je nadjen u knjižnici vidi se da je u Italiju odneseno: 23 inkunabula, 39 svezaka rijetkih izdanja, medju njima prvo izdanje Marulićeve »Judite« iz 1521. god.; veoma rijetki primjerci knjiga Zadranina Ivana Zanotti-Tanzlinghera, koji nam svojim književnim radom dokazuje kako slavenski značaj Zadra nije ni nakon tolikog mletačkog nasilja bio iskorijenjen u 17. stoljeću. Premda je on bio Nijemac i odgojen u Italiji, član setečentističke Arkadije i zadarske akademije »Incaloriti« ipak je pisao i tiskao svoje sastavke hrvatskim jezikom. Odneseo je 35 izdanja mletačkog knjižara Alda, 72 sveska izdanja Bodoni, 57 svezaka izdanja Giolito, 41 svezak izdanja Giusta, 22 djela vrijednijih dalmatinskih knjiga a medju njima »Kraljski Dalmatin« prve tiskane novine u Dalmaciji od god. 1806. do 1810.; 12 svezaka izdanja Fracassa, prvog zadar-

skog tiskara iz 18. stoljeća; 104 sveska tiskana prije 1550 god., 95 svezaka slavenskih knjiga štampanih u Italiji prije 1850. god., 7 svezaka različitih starijih izdanja. Prema tome je odneseno 507 svezaka inkunabula i starijih tiskanih knjiga. Osim toga odneseno je 865 rukopisa. Među njima najvažniji su prijepisi dalmatinskih i dubrovačkih pjesnika Đorđića, Bunića, Zlatarića i ostalih, rukopisi Tommasea i povjesničara Ivana Lucića, Pavla Andreisa, Šima Ljubavca itd. Među 370 pergamena koje su odnesene nalaze se diplome ugarskih kraljeva i turski fermani iz 16. stoljeća upućeni Dubrovačkoj republici.

Iz knjižnice zadarske gimnazije čini se takodjer da su odneseni bibliofilski rariteti, dok je samo jedan dio stradao pri bombardiranju.

Uvjereni smo da će naši predstavnici na mirovnoj konferenciji tražiti da nam se sve oteto kulturno-umjetničko blago, lastovske slike, spisi dalmatinskih arhiva i knjige zadarske Narodne Biblioteke, povrati.

Iz oštećenih knjižnica porušenoga Zadra, u koji je poslije bombardiranja bio zabranjen pristup stanovnicima, njemački oficiri su izvlačili sve vrijednije i rijetke knjige.

U požarima naših sela izgorili su mnogi stari težački domovi i u njima predmeti etnografske vrijednosti; rukom ukrašen i izdjelan namještaj, alati i pribor, narodne nošnje i veziva, starinski rijetki primjerci našeg folklora. Rat koji nam je nametnut i koji je zahvatio naša sela škodio je najviše tome neproučenom i izčezavajućem narodnom blagu koje će se u osiromašenim i uništenim selima primorske i zagorske Dalmacije teško obnoviti. Spomenuo sam već zbirke starinskog oružja, napominjem da su u Tugarima četnici zapalili nošnje poljičkih knezova u kući Novakovića. Ali tko da popiše sve što sam vidio i čuo o toj šteti od seljaka kojima je od djedovskih kuća ostalo samo garište!

Muzički instrumenti, arhivi i knjižnice takodjer su uništeni i opljačkani. Bez da nabrajam muzičke archive sa starinskim edicijama i glazbalima koji su nestali iz udruženja ili od privatnika manjih mjesta, spomenut ću samo par slučajeva: Talijani su uništili glazbala i arhiv sokolske muzike u Splitu; gradske i sokolske glazbe te pjevačkog društva »Kolo« u Šibeniku. Društvo je utemeljeno 1899. god., a ujedinilo se 1930. god. sa Filharmoničkim

društvom te je imalo bogati instrumentalan arhiv. Nijemci su uništili glazbala pjevačkog društva »Hum« i Narodne glazbe u Veloj-Luci na Korčuli.

Vojnici divizije Bergamo raznijeli su glazbala muzike 13. puka u Sinju, 54. pješadijskog puka u Kninu, 11. pješadijskog puka u Benkovcu.

Mnogi javni i privatni parkovi, šume borova i čempresa što su okružavale stare gradove i arhitektonske spomenike, a poljepsavale krajolik kanala, okupator je spalio i kidao.

Talijani su zapalili borovu šumu Petke na Lapadu koju je opjevao Ivo Vojnović, isjekli šume koje su okruživale i još jače isticale kamenu ljepotu grada Korčule; Lokrum stari naš otok-park iznakazili su najprije Talijani a zatim Nijemci utvrđujući ga strateški; položaj uz »Mrtvo more« iznakažen je bunkerima, a sav otok posut minama. U parku Gučetića u Trstenome kraj Dubrovnika, najvećem i najljepšem u Dalmaciji Talijani i Nijemci boravili su od 1941. do 1944. god. Kroz to vrijeme sjekli su drveće, lomili nasade, oštetili kamene anfore, stupovlje, klupe i stolove od kojih neki potječu iz 16. stoljeća. Talijani su prorijedili staro drveće parka Garagnin-Fanfogna u Trogiru u kojemu je oštećen mali rimski lapidarij, paviljon i zgrade sazidane u stilu ampira, početkom 19. stoljeća, opustošili su park Bribirskih Mostina.

Opustošene su šume sučelice Trogira na Čiovu i kraj benediktinskog samostana na Čokovcu, sasječeno je nekoliko jablanova na historijskom otoku sred rijeke Jadra u Solinu, šumica Modrog jezera u Imotskom, kod Benkovca i kraj kasnobarokne crkve Gospe od Vrpolja. Vidilice splitskog Marjana bile su pretvorene u bunkere.

Usljed stalnog otpora naših boraca naoružani okupatori nisu mogli da slobodno pustoše po našoj zemlji već su se skrivali u gradove i sklanjali svoje brodove u zadarsku, šibensku, splitsku i korčulansku luku, izlažući ih time bezobzirno ratu. Tim su prozročili savezničko bombardiranje u kojemu su najviše stradali Zadar i Ston a srušena zadarska krstionica podignuta od 8. do 9. stoljeća, nekoliko zadarskih palača i lijepa šibenska vijećnica kraj katedrale, dominikanski klaustar i crkva sv. Mihovila u Trogiru i gotička franjevačka crkva u Gružu.

Negdje su se navlaš ušančili kraj spomenika, historijske i crkvene zgrade osobito samostana, da bi odatle lakše napadali.

Slučaj koji navodi Dedier u svom »Dnevniku« o napadaju na partizane iz samostana vrlo je čest. »Mozgovi hitlerovskih generala — kako točno pronađe Aleksej Tolstoj — pucaju od smišljanja podmuklih majstorija«. Tako su na pr., prema svjedočanstvu korčulanskog opata g. Petra Kalodere i ostalih gradjana, napuštajući Korčulu istakli veliki drveni kukasti križ na vrhu katedralina zvonika samo da bi partizanske naoružane odrede i brodove, koji oslobadjahu grad, zaokupili bombardiranjem i time ih prisilili da sruše lijepo djelo domaćeg graditelja Marka Andrijića iz 15. stoljeća. Povodeći se za začetnicima fašizma, D'Annunzиеvim četama, koje su iza prvog svjetskog rata rušile naše spomenike i kulturne ustanove u Trstu, Istri i Zadru, duceovi vojnici su znali da su spomenici žive starine koje su povezane narodnom tradicijom, da su dokaz naše kulture, koja je uporno odolijevala mletačkom, austro-ugarskom i turskom nasilju, koje su oni u ovom ratu daleko nadmašili. Ropstvo koje su nam pripremali trebalo je da dokonča istrebljenje svega našega. Ali ustajući u obranu svog života borbom smo spasili i svoju kulturnu i umjetničku baštinu.

Treba da je čuvamo i unaprijed. Sada kad obnavljamo ognjišta ne smijemo zaboraviti veliku narodnu imovinu, naše umjetničko-historijske spomenike. U obnovi koju začesmo može se dogoditi, u hitnosti posla ili zbog nestašice sredstava, da zapustimo i nespretno obnovimo spomenike. Treba stoga paziti da ne oskrvnemo stare urbanističke sklopove, ljepotu starinskih zgrada, slikovitost sela i luka, da ne zapustimo javne zbirke.

Umjetnost u Dalmaciji je velika svojina našeg naroda. Talijani su je odavna zlorabili za svoj imperijalistički pothvat samo zato jer je stvorena u stilu koji se razvijao na Apeninskom poluotoku. Mogao bih opširno iznijeti krivtvorenje naših spomenika i povijesti na Jadranu, hrpu novinskih članaka, brošura i knjiga koje su fašisti tiskali, šupljinu »naučnog« metoda iredentističkih pisaca. Ali, to je posebno poglavlje koje nije uokvireno u stranice ovog spisa. Treba samo napomenuti da je suvišno provjeravati tu laž po kojoj bi oni mogli svojatati i čitavu Evropu samo zato jer su se tu kao i na našem primorju sačuvali tragovi rimske kulture, donesena djela talijanskih kipara i slikara ili prevladavaju stilovi koji su se začeli u Italiji. Zar treba dokazivati da nema podlijeg posla od porobljivanja jednog samostalnog naroda pomoću iskripljavanja umjetnosti i nauke?

Klima koja uvjetuje slični način življenja, bliske trgovačke veze, vjera i nasilna mletačka okupacija stvorile su sličnost dalmatinskih i talijanskih spomenika, ali veliki dio tih gradjevina i umjetnina djelo je naših ruku i darovitosti. Uvozili smo doduše

mного umjetnina iz Italije, osobito od 16. stoljeća kada je Venecija potisla naš umjetni obrt, zaposlivali smo u prošlosti često italske majstore, ali veliki dio naših spomenika je rad domaćih graditelja, kipara, slikara i zlatara. Majstore iz tudjine mi smo izdržavali; plaćale su ih naše stare općine, bratstva zanatlija i bogati darovatelji. Od kneza Višeslava iz 9. stoljeća do bokeških pomoraca prošlog stoljeća postoji bezbroj darovatelja slavenskog imena koji su naručivali i davali izradjivati zgrade, slike i kipove, umjetnine u drvu i mramoru, u srebru i na pergameni. Naše samostalno graditeljstvo srednjeg vijeka zidali su stari hrvatski majstori, naše katedrale i ostali spomenici romanike i gotike nastali su u doba slobodnih dalmatinskih općina. Te zadužbine podiglo je čitavo pučanstvo; gradjani, pomorci i seljaci, ali taj napor puka nije nikada istaknut. Natpis o gradnji spomenika ističe samo ime crkvenog ili državnog predstavnika, biskupa ili mletačkog kneza. Medju našim pukom niklo je i bezbroj umjetnika našeg imena koji su stvarali umjetnost Dalmacije. Njihove radione su osobito proradile u 13. i 15. stoljeću. Arhivi su nam otkrili njihova slavenska imena i njihov rad, te danas možemo tvrditi da je većina primorskih spomenika djelo naših majstora.

Prema tome može se opetovati; dalmatinski spomenici su svojina našeg naroda koji ih je stvarao, dobavljaio i kroz stoljeća čuvao. Oni su skupa s nama stradavali pod kopitima avarskih konja, pred mletačkim topništvoim i u turskom pustošenju. I u cvom oslobodilačkom ratu bili su napadnuti. Baš zbog toga moraju nam danas u slobodi biti bliži. Obnavljajući domovinu dužni smo da ih čuvamo i što prije obnovimo.